

UOT 81`1

## KOQNİTİV LİŦVİSTİKANIN MÜASİR DİLÇİLİKDƏ YERİ VƏ VƏZİFƏLƏRİ

**BÜNYATOVA AYTƏN BƏXTİYAR qızı**

*Sumqayıt Dövlət Universiteti, müəllim*

[aytendavudova@ymail.com](mailto:aytendavudova@ymail.com)

*Açar sözlər: koqnitiv linqvistika, dil və təfəkkür, diskurs, koqnisiya, konsept, dil və mədəniyyət.*

Koqnitiv linqvistika müasir dilçilik elminin sürətlə inkişaf edən bir sahəsidir. Linqvistikanın bu qolu digərlərinə nisbətən daha gənc və yenidir. Elə buna görə də koqnitiv linqvistikanın həm nəzəri məsələlərində, həm də tədqiqat metodlarında mübahisəli məsələlər çoxdur. Bu səbəbdən koqnitivliyin nəzəri və təcrübi əsasları ilə bağlı olan dil məsələlərinə ciddi yanaşma tələb olunur. Koqnitiv dilçilik müasir dünya dilçiliyində öz yerini tutmuşdur. Belə ki, onun yaranması və sürətli inkişafı dilçiliyin müasir mərhələsi üçün xarakterikdir.

Baxmayaraq ki, koqnitiv dilçilik XX əsrin sonlarında meydana gəlmişdir, onun predmetinə hələ XIX əsr dilçiliyinin ilkin nəzəri problemlərində rast gəlinir. Koqnitiv dilçiliyin predmeti haqqında İ.A.Boduen de Kurtenenin də fikirləri olmuşdur: "Dil təfəkkürünə əsaslanaraq dünyada mövcud olan və olmayan bütün varlıqlar haqqında dil biliklərini müəyyən etmək olar.

V.Z.Demyankovun və Y.S.Kubryakovanın nəzəriyyələrinə görə koqnitiv linqvistika dili informasiyanın kodlaşdırılması və transformasiyasında iştirak edən koqnitiv mexanizm baxımından öyrənir [4, s.15]. Koqnitiv linqvistikada dil və təfəkkür ilə bağlı mürəkkəb əlaqələr yeni mərhələdə öyrənilir. Y.S.Kubryakova qeyd edir ki, koqnitiv linqvistika dilçiliyin maraq doğurduğu dil və təfəkkür, dilin əsas funksiyaları, insanın dil üçün və dilin isə insan üçün oynadığı rol kimi məsələləri tədqiq edir [6, s.11]. Bu yanaşmanı ilkin olaraq neyrofizioloqlar irəli sürmüşdülər. Neyrofiziologiyanın əsasında neyrolinqvistika əmələ gəlmişdir (L.S.Vıqotskiy, A.R.Luriya). Tədqiqatlar nəticəsində aydın olmuşdur ki, dil fəaliyyəti insanın beyində formalaşır və nəticədə müxtəlif növ dil fəaliyyətləri əmələ gəlir. Dilin mənimsənilməsi, dinləmə, danışma, oxuma və s. kimi dil fəaliyyətləri beyin müxtəlif şöbələri ilə bağlıdır. Bundan başqa, dil və təfəkkürün qarşılıqlı əlaqəsi ilə bağlı problemlər psixolinqvistika elmində də tədqiq olunur.

V.Humboldtun milli mədəniyyət haqqında nəzəriyyəsini müşahidə edərkən A.A.Potebnya mənəvi həyatın varlığını, onun inkişaf qanunlarını və təsirlərini, bir sözlə, psixoloji məsələləri qeyd edir. A.A.Potebnya yeni bir məhfumu qavramaqda, dərk etmə prosesində və insanın psixoloji proseslərə əsaslanaraq ətraf aləm haqqında biliklərinin təkmilləşməsində dilin rolunu çox yaxşı anlayırdı [8, s.38].

Linqvokoqnitiv məsələlər öz həllini XX əsrin son onilliklərində tapmışdır. Koqnitiv dilçilik ilə bağlı nəşrlər də məhz bu dövrə təsadüf edir. Müasir koqnitiv linqvistika özünəməxsus metodları ilə böyük bir predmeti - koqnisiyanı tədqiq edir. Y.S.Kubryakovanın sözlərinə görə koqnitivlik koqnitiv dilçilik, koqnitiv psixologiya, fəlsəfi nəzəri koqnisiya, dilin məntiqi təhlili, neyrofiziologiya kimi bir sıra elmlərlə bağlıdır. Hətta koqnitiv antropologiya, koqnitiv sosiologiya və koqnitiv ədəbiyyat adlı yeni sahələr də meydana gəlmişdir. Başqa sözlə desək, hər bir humanitar elmdə koqnitiv yanaşma, koqnitiv təhlil ilə bağlı xüsusi sahə əmələ gəlmişdir. Koqnisiya dərk etmə prosesidir, insanın onu əhatə edənləri anlamasının əks etdirilməsidir.

Dilçilik tarixində koqnitiv linqvistikanın yaranması 1989-cu ilə aid edilir. Belə ki, həmin il Duysburqda keçirilən elmi konfransda koqnitiv linqvistika birliyinin yaradılması elan olunmuşdur. Bununla da, koqnitiv linqvistika dilçiliyin ayrıca bir sahəsi kimi meydana gəlmişdir. Müasir koqnitiv linqvistikanın yaradılması amerikalı dilçiləri Corc Lakoff, Ronald Lanqaker, Reya Cakendoff və başqalarının adı ilə bağlıdır. Bu dilçilərin işləri daha sonralar Y.S.Kubryakova

tərəfindən davam etdirilmiş və təkmilləşdirilmişdir. Y.S.Kubryakovanın tədqiqatları fundamental əsaslara malikdir. Amerikan alimlərinin tədqiqatları "Xarici linqvistikada yeniliklər" adı altında (1998) rus dilinə tərcümə olunmuşdur. Amerikan koqnitiv linqvistikasının elmi əsasları, xüsusilə daha geniş formada isə Y.S.Kubryakovanın rəhbərliyi altında (Moskva, 1996) "Koqnitiv terminlərin qısa lüğəti" adlı kitabda öz əksini tapıb. Bundan başqa amerikan koqnitivist alimlərin işləri A.Çenki (1996) tərəfindən də təhlil edilmişdir. Digər rus dilçilərinin də koqnitiv dilçiliyin tədqiq edilməsində böyük əməyi olmuşdur. "Dildə biliyin əks etdirilməsinin strukturu" (Moskva, 1994) və N.N.Boldirevin "Koqnitiv semantika" adlı kitablarda koqnitiv linqvistikanın əsasları araşdırılmışdır [3, s.185]. Koqnitiv dilçiliyin predmeti və kateqoriyalarının tədqiqatı ilə məşğul olmuş bir çox başqa dilçi alimlər də mövcuddur. Onlara Rozina (1994), Demyankov (1994), Xudyakov (1996), Frumkina (1996), Ruzin (1996), Dobrovolskiy (1997), Boldirev (1998, 1999, 2000, 2001), Zalevskaya (1998, 2000), Şarandin (1998), Şaxovski (2000), Krasnıx (2000) və başqalarını nümunə göstərmək olar.

Sözün mənasının onun komponentlərinin təhlilinə əsaslanan nəzəriyyə İ.A.Melçuk, A.K.Jolkovskinin araşdırmalarında öz əksini tapır. Məhz onların əməyi sayəsində semantik lüğətlərin tərtib olunması, ilkin semantik elementlərin axtarılması mümkün olmuşdur. Həmin ilkin elementlər insanın koqnitiv fəaliyyəti sahəsində mövcuddur və demək olar ki, amerikan alim-koqnitoloqların tədqiqatlarında göstərilən kateqoriyaları əks etdirir. Bununla əlaqədar olaraq, polyak tədqiqatçısı Anna Vejbitskoyun (1996) araşdırmalarını göstərmək olar.

Həm klassik amerikan koqnitivizmi, həm də rus struktur-semantik tədqiqatları bir-birindən asılı olmayaraq inkişaf etdirilmiş, müxtəlif terminologiyalarda istifadə olunmuşdur. Bir çox hallarda bu iki istiqamətin tədqiqat kateqoriyalarının üst-üstə düşməsi müşahidə olunur. Bu məsələ ilə daha çox Y.V.Raxilina məşğul olmuş, amerikan koqnitiv linqvistlərinin terminologiyası ilə rus semantik məktəbi arasında oxşarlıqları tapmağa cəhd etmişdir.

Koqnitiv linqvistika mental prosesləri, dərkətmə zamanı baş verənləri və dərkətmənin mental əksinin növ və formalarını tədqiq edir. Linqvokoqnitiv təhlilin obyektidir, məqsədi isə koqnitiv linqvistikanın müxtəlif məktəblərində fərqli ola bilər [1, s.151]. Buraya dilin koqnitiv terminoloji əsaslarla araşdırılmasından tutmuş ayrı-ayrı konseptlərin strukturunun və tərkibinin dəqiq müəyyən edilməsinə kimi bütün problemlər daxildir. Digər koqnitiv elmlər kimi koqnitiv linqvistikanın da vəzifəsi beynin fəaliyyəti nəticəsində verilənlərin qəbul edilməsidir. Bununla yanaşı, dərkətmənin tədqiq edilməsi digər koqnitiv elmlərin və koqnitiv linqvistikanın ümumi predmetini təşkil edir. Lakin koqnitiv linqvistikanı digər koqnitiv elmlərdən fərqləndirən cəhət məhz onun obyektidir. Koqnitiv linqvistika dərkətməni dil materialları əsasında, digər koqnitiv elmlər isə öz materialları əsasında tədqiq edir. İkinci fərqləndirici cəhət isə onun metodudur. Koqnitiv linqvistika koqnitiv prosesləri araşdırır və linqvistik təhlil metodlarından istifadə edərək insanın dərkətməsinin müxtəlif növləri haqqında nəticələr çıxardır [2, s.88].

Müasir koqnitiv linqvistikaya bir istiqamətdə yanaşılır. Koqnitiv araşdırmada müxtəlif istiqamətlər mövcuddur və koqnitiv linqvistikanın müxtəlif məktəblərində bu sahə ilə məşğul olan elm adamları, aparıcı qüvvələr müəyyən edilmişdir.

Müasir koqnitiv linqvistika dünyanın müxtəlif elm mərkəzlərində sürətlə inkişaf edir. Onların hər birinin özünəməxsus yanaşması, kateqoriyaları, terminologiyası, istifadə etdikləri metodları var. Müxtəlif əsərlərdə, elmi işlərdə alimlər müasir koqnitiv linqvistikada müxtəlif istiqamətlərin təsnifini verməyə çalışmışlar. Bu təsnifatların nisbiliyini nəzərə alsaq, qeyd etmək lazımdır ki, onların hər birinin öz mənalı var. Belə ki, hər bir istiqamət konseptin araşdırılmasında müxtəlif metod və üsullardan istifadə edir.

Y.Y.Balaşova koqnitiv linqvistikada elmi istiqamətləri nəzərə alaraq iki əsas yanaşmanı: linqvokoqnitiv və linqvokulturoloji yanaşmaları ayırd edir. Linqvokulturoloji yanaşma milli konseptosferanın xüsusiyyətlərini mədəniyyətdən dərkətməyə kimi öyrənir. Y.Y.Balaşova linqvokulturoloji istiqamətdə araşdırma aparın alimlərə V.İ.Karasiki, V.V.Krasnıx, V.A.Maslova, N.F.Alefirenko və başqalarını aid edir. Bu yanaşmada konsept mədəniyyətin əsas vahidi kimi qəbul edilir [5, s.68]. Y.Y.Balaşova linqvokoqnitiv yanaşmaya Y.S.Kubryakova, Z.D.Popova, İ.A.Sternin, V.N.Teliya və başqalarını aid edir. Bu istiqamətdə araşdırma aparın tədqiqatçılar qeyd edirlər ki,

dünya haqqında biliklərin əsasında mental informasiya - konsept durur. Koqnitiv linqvistikada bu iki yanaşmadan əlavə, Y.Y.Balaşova həmçinin psixoloji, psixolinqvistik, neyropsixolinqvistik, semantik, məntiqi-dərketmə, mədəniyyət ilə bağlı konseptlərin məntiqi analizi və ənənəvi linqvistika çərçivəsində yanaşma kimi istiqamətləri də qeyd edir.

Koqnitiv linqvistikada linqvokulturoloji istiqamətdə A.V.Kostin də araşdırmalar aparmışdır. Onun sözlərinə görə, linqvokulturoloji yanaşma dilin kumulyativ (dil tərəfindən qorunan mənəvi zənginlik haqqında məlumatın əksi) funksiyasına əsaslanır. Məhz bu funksiya sayəsində bir xalqın ənənələri, onun dünyagörüşü və ətraf aləmə münasibəti qorunub saxlanılır və ötürülür. A.V.Kostin linqvokulturoloji istiqamətə S.Q.Vorkaçev, V.V.Vorobyev, V.N.Teliya, Q.S.Tokarev və başqalarının işlərini aid edir. Bundan başqa, A.V.Kostin müasir koqnitiv linqvistikada mental fəaliyyətə əsaslanan (S.A.Askoldov), individual nitqə əsaslanan (D.S.Lixaçev), semantik (İ.P.Mixalçuk, N.F.Alefrenko, V.P.Neroznak), kulturoloji (V.İ.Karasik), məntiqi (N.D.Arutyunova, Q.V.Makoviç, A.D.Şmelev), koqnitiv (Y.S.Kubryakova, Z.D.Popova, İ.A. Sternin, Q.V.Tokarev, Q.A.Voloxina), linqvokulturoloji (S.Q.Vorkaçev, V.N.Teliya, F.F.Farxutdinova) istiqamətləri təsnif edir.

V.V.Kolesov söz ilə əşya arasında əlaqəni tədqiq edən koqnitiv linqvistikada, semantik prototipləri - modallıq, temporallığı tədqiq edən kontensiv linqvistikanı, xüsusi konseptləri tədqiq edən konseptual linqvistikanı ayırd edir. S.V.Kuzlyakin koqnitiv linqvistikada psixoloji yanaşma (D.S.Lixaçev), məntiqi (N.D.Arutyunova və "Dilin məntiqi təhlili" adlı məktəb), fəlsəfi (V.V.Kolesov), integrativ (S.X.Lyapin, Q.Q.Slışkin) yanaşmanı qeyd edir.

Y.S.Kubryakova struktur bilikləri və onların növlərinin məntiqi metodlarla tədqiq edən klassik koqnitivizm və bütövlükdə müasir linqvistikanın məntiqi inkişafına səbəb olan koqnitiv-diskurs istiqamətləri haqqında məlumat verir. Hər bir dil məfhumu o halda öz adekvat təsiri və izahını tapır ki, onun təhlili koqnisiya və kommunikasiya ilə birgə aparılsın. Koqnitiv linqvistikanın məqsədi təkcə hər bir dil formasını onun koqnitiv analoquna, konseptual və koqnitiv strukturuna uyğunlaşdırmaq deyil, həm də bu uyğunlaşmanın səbəbini izah etməkdir.

N.N.Boldırev koqnitivizmin inkişafında iki mərhələni qeyd edir [3, s.102]. Birinci – erkən mərhələ məntiqi və ya obyektiv mərhələdir, ikinci – müasir mərhələ isə təcrübəyə əsaslanan eksperiensial mərhələ adlanır.

Müasir koqnitiv linqvistikada aşağıdakı istiqamətləri təsnif etmək olar [7, s. 28]:

1. Kulturoloji - müxtəlif elmlərin tərkibində konseptin mədəni element kimi tədqiq edilməsi ilə məşğul olur. Bu cür tədqiqatlar, adətən, yalnız linqvistika ilə bağlı olmur, bir sıra elmləri özündə birləşdirir. Bununla belə, bu araşdırmalar linqvistlər tərəfindən koqnitiv linqvistikanın çərçivəsində də aparıla bilər. Bu halda dil konsept haqqında biliyin bir mənbəyi kimi çıxış edir.

2. Linqvokulturoloji - dil vahidləri olan konseptin milli linqvokulturanın elementi kimi, onun milli dəyərləri və milli xüsusiyyətləri çərçivəsində araşdırılması ilə məşğuldur (V.İ.Karasik, S.Q.Vorkaçev, Q.Q.Slışkin, Q.V.Tokarev).

3. Məntiqi - konseptin dil formalarından asılı olmayaraq məntiqi metodlarla təhlili (N.D.Arutyunova, R.İ.Pavilyenis).

4. Semantik-koqnitiv - dilin leksik və qrammatik semantikasının konseptin tərkibində araşdırılması (Y.S.Kubryakova, N.N.Boldırev, Y.V.Raxilina, Z.D.Popova, İ.A.Sternin).

5. Fəlsəfi-semiotik - dil işarələrinin koqnitiv əsaslarını araşdırır (A.V.Kravçenko).

Bu istiqamətlərdən hər biri müasir linqvistikada öz yerini tutmuşdur və hər birinin öz metodik prinsipləri vardır. Bununla yanaşı, onların hamısını birləşdirən cəhət dərketmənin vahidi olan konseptin nəzəri cəhətdən təqdim edilməsidir. Bu istiqamətlərin hər birinin dilçi-koqnitoloqlar içərisində öz tərəfdarları var və məşhur elm mərkəzlərində təmsil olunur. Əlbəttə, təklif olunan istiqamətlər nisbi xarakter daşıyır və illərlə müxtəlif dilçi alimlər konseptə müxtəlif mövqedə yanaşmışlar.

## ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev Ə.Ə. Koqnitiv dilçiliyin əsasları. Bakı: Sabah, 2006. 228 s.
2. Cahangirli T. «Konsept» və «konseptosfer» koqnitiv dilçiliyin əsas vahidləri kimi // Filologiya məsələləri. № 6, AMEA. Bakı: Elm və təhsil, 2016, s.136-140.
3. Болдырев Н.Н. Когнитивная семантика. Тамбов: ТГУ, 2001, 236 с.
4. Демьянков В.З. Когнитивная лингвистика как разновидность интегрирующего подхода // Вопросы языкознания. №4. М.: МГУ, 1994, с.17-31.
5. Карасик В.И., Слышкин Г.Г. Лингвокультурный концепт как единица исследования // Методологические проблемы когнитивной лингвистики: Сб. науч.тр. / Под ред. И.А. Стернина. Воронеж: ВГУ, 2001, с.75-80.
6. Кубрякова Е.С. Об установках когнитивной науки и актуальных проблемах когнитивной лингвистики. М.: 2004, № 1. с.6-17.
7. Попова З.Д., Стернин И.А. Очерки по когнитивной лингвистике. Воронеж: Истоки, 2001, 191 с.
8. Потебня А.А. Мысль и язык. Киев: СИНТО, 1993, 192 с.

## РЕЗЮМЕ

### МЕСТО И ФУНКЦИЯ КОГНИТИВНОЙ ЛИНГВИСТИКИ В СОВРЕМЕННОМ ЯЗЫКОЗНАНИИ

*Буньятова А.Б.*

**Ключевые слова:** когнитивная лингвистика, язык и мышление, дискурс, когниция, концепт, язык и культура.

В статье даётся информация о самом молодом языковом подразделе - о когнитивной лингвистике. Рассматриваются мнения лингвистов, которые ведут исследования в области когнитивной лингвистики. Центр исследования когнитивной лингвистики и её основная тема – это язык и мышление, основные функции языка и процесс осознания человеком окружающего его мира. Проводится анализ связи когнитивной лингвистики с другими науками, их сходства и различия. Здесь идёт речь об истории создания лингвистики и роли лингвистов в создании фундамента этой науки. Исследования разных учёных-языковедов привели к созданию разных направлений. Учёные этих научно-исследовательских школ старались рассмотреть в своих исследованиях разные области современной когнитивной лингвистики. В исследованиях концепта разбирается каждый метод и путь этого подхода.

Кроме этого, в статье содержатся сведения о целях и ответственности когнитивной лингвистики. Широко исследуется её ведущая роль и место в современной лингвистике.

## SUMMARY

### THE PLACE AND FUNCTIONS OF COGNITIVE LINGUISTICS IN MODERN LINGUISTICS

*Bunyatova A.B.*

**Key words:** cognitive linguistics, language and mentality, discourse, cognition, concept, language and culture.

In the article the information is given about cognitive linguistics which is considered the new field of the linguistics. The opinions of the linguists studying cognitive linguistics are looked through. Language and mentality, the main functions of the language, the process of realising the surrounding world and etc. in the centre of attention of cognitive linguistics. The relations of cognitive linguistics with other fields of study, their identical and distinctive features are analysed in the article. The origins of cognitive linguistics and the role of linguists in fundamentals of this science are also mentioned. Investigation of different linguists caused the formation of different schools and courses. The scientists from these schools attempted to classify different courses of modern cognitive linguistics in their scientific works and writings. The methods and techniques of each course used in studying the concept are also analysed.

Moreover, the aims and functions of the cognitive linguistics are given in the article. The position and the role of this science in modern linguistics is deeply studied.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	29.05.2018
	Son variant	28.09.2018